

GRAĐA O ETNIČKIM I POLITIČKIM PRILIKAMA U ISTRI 1918—1945.

Historija našeg naroda pod Italijom od 1918 do 1945 dokumentirana je do danas razmjerno bogatom arhivskom građom. Već u periodu između dva rata bilo je objavljeno nekoliko dokumentiranih djela o nasilnoj talijanizatorskoj politici fašizma u Julijskoj Krajini, među kojima je vrijedno spomenuti djela: »Vjeterska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici« od Fr. Barbalića (Zagreb 1931) i »Life—and—Death Struggle of a National Minority« od L. Cermelja (Ljubljana 1936). U to vrijeme se dakako nije moglo doći do važnije arhivske građe, pa svi, čak i najtemeljitiji prikazi položaja naše manjine pod Italijom, morali su se, što se tiče dokumentacije, zadovoljiti, uglavnom talijanskom štampom i političkom literaturom. Tek po Oslobođenju, 1945, pružala se mogućnost temeljitije obrade povijesti našeg naroda pod fašizmom, jer su tada pali u ruke naših vlasti bogati arhivi puljske i riječke prefektуре, istarskih podprefektura, općina i sudova.

Ti su se arhivi počeli odmah upotrebljavati, još i prije nego što su bili sređeni. Zahtijevale su to hitne praktične potrebe, jer se tada na konferenciji u Parizu raspravljalo o mirovnom ugovoru s Italijom i povlačenju nove jugoslavensko-talijanske granice, pa se u tim arhivima tražila građa, koja je imala poduprijeti tvrdnje naše delegacije na Konferenciji mira, pogotovu u pogledu nasilne talijanizacije Istre i Slovenskog Primorja i posljedica, koje je ona imala na etničke odnose u tim krajevima. Isto tako su ti arhivi korisno poslužili za utvrđivanje odgovornosti ratnih zločinaca. Razumljivo je, da se u tim danima sva ta građa nije mogla temeljitije sistematizirati i naučno obraditi, ali je ipak i u onim prilikama izdano nekoliko dobro dokumentiranih djela, kao što su knjiga H. Mezulića: »Fašizam krstitelj i palikuća« (Zagreb 1946) i zbirka dokumenata »Documents sur la dénationalisation des Yougoslaves de la Marche Julienne« (Beograd 1946).

Prvih godina po zaključenju mirovnog ugovora s Italijom opaža se zastoj u objavljivanju i obrađivanju građe o položaju našeg naroda pod Italijom. Tek kad su u Državnom arhivu u Rijeci bili prikupljeni svi arhivi talijanskih upravnih i sudskih vlasti i kad je pojačana iredentistička aktivnost u Italiji, u vezi s tršćanskom krizom, dala poticaj da se ponovo posveti veća pažnja fašističkoj politici prema našem narodu u Julijskoj Krajini, javljaju se nove publikacije iz te oblasti. F. Čulinović objavljuje 1951. knjigu »Revolucionarni pokret u Istri« Čermelj dokumente: »Il vescovo Santin e gli Sloveni e Croati delle diocesi di Fiume e Trieste—Capodistria« (Ljubljana 1953), Institut za međunarodnu privredu i politiku u Beogradu djelo: »Italian Genocide Policy against the Slovenes and Croats« (Beograd 1954), a u izdanju Jadranskog instituta JAZU u Zagrebu izlaze »Dokumenti o obrani i istrebljenju hrstvakih škola pod Italijom« od Vjekoslava Bratulića (Zagreb 1955) i »Neki dokumenti o svećenstvu u Istri« od D. Klēna (Zagreb 1955). Isto tako se u Analima Jadranskog instituta 1956 i u Jadranskom Zborniku 1956 štampa nekoliko rasprava s manjim brojem dokumenata (»Talijanska kolonizacija Julijske Krajine« od I. Mihovilovića, »Elementi revolucionarnosti u radničkom pokretu u Puli 1920.« od Vj. Bratulića i »Talijanska, politička bonifikacija u Istri« od M. Korlevića).

»Izbor dokumenata o etničkom sastavu i političkim prilikama Istre«, koji je V. Bratulić počeo objavljivati u Vjesniku Državnog arhiva u Rijeci za 1957, treba da dopuni dosadašnji rad na publiciranju dokumentacije o povijesti našeg naroda pod Italijom. Bratulić se zasad u svom izboru ograničio uglavnom na onu materiju, koja je u dosadašnjim publikacijama bila manje obrađena, naime na radnički pokret i djelatnost Komunističke partije Italije u Istri. No, kako je u općenitim izvještajima policijskih vlasti obuhvaćena cjelokupna politička situacija,

to se u njima nalaze dragocjeni podaci o aktivnosti i drugih stranaka, pogotovu Hrvatsko-slovenske stranke, i kasnije, poslije ukidanja stranačkog života, i građa o ilegalnom radu svih »sovversiva«, ne samo komunista. Zbog toga ti dokumenti imaju i šire značenje; oni daju prikaz cjelokupnoga političkog stanja u Istri, dakako gledano kroz oči talijanskih policijskih organa.

Iz tih se dokumenata može vidjeti, da se prvih godina pod talijanskom okupacijom radnički pokret u Istri snažno razmahao, pogotovu u industrijskim centrima, i da je bio obojen, bar kod hrvatskih radnika, ne samo idejom klasne borbe, nego i irendentističkim jugoslavenskim težnjama. Policijski izvještaji, koje doduše treba uvijek uzimati s rezervom, uporno govore o nezadovoljstvu radnika »sa sadašnjim stanjem stvari«, o manifestacijama, koje imaju »karakter afirmacije protivne talijanskoj vlasti« i o »hrvatsko-boljševičkom savezu«. Civilni komesar u Puli izvještava 21. V. 1921 o oružanoj pobuni Kružoka socijalnih studija u Dinjanu, o općem štrajku zbog protjerivanja jednog socijalista i o prvomajskom sukobu između »rebela« i snaga javnog reda u Puli, te mu se čini, kao da su »talijanska svijest i patriotizam stanovništva nestali i poletjeli za katastrofalnim utopijama«. U istom izvještaju kaže, da je broj članova Radničke komore dostigao 12.000, »što obuhvaća skoro cijelo stanovništvo tog grada«, i da bi politički izbori, da su bili održani u maju, doveli do »antitalijanskog plebiscita«. I u izvještajima iz unutrašnjosti Istre često se ističe, da su Hrvati u znatnom broju »socijalisti komunisti«, a za rudarski se bazen Labin u jednom izvještaju iz 1925 kaže, da su radnici u većini Slaveni i da su gotovo svi komunisti. Izvještaji su puni informacija o komunističkoj aktivnosti i iz njih se može zaključiti, kako je komunizam sve jače prodirao u mase, ne samo radnika nego i seljaka, i postojao tako sve važniji politički faktor u borbi protiv fašizma.

U prvo vrijeme, dok još stranački život nije bio zabranjen, u Istri je bez sumnje bila najjača Hrvatsko-slovenska stranka. Pred parlamentarne izbore 1924, u aprilu, pulski je prefekt u svom izvještaju spominje kao »prvu po broju pripadnika«. »Od 350 tisuća stanovnika provincije 200 tisuća su Slaveni, a Slaveni sačinjavaju i tri petine od 98.000 birača,« kaže se u tom izvještaju. »Dobro organizirani, pod opreznim i tajnim vodstvom popova i učitelja, potpomognuti mnogobrojnim slavenskim seoskim štedionicama, hrabreni od rukovodilaca društva »Edinost« i vještih politikanata — oni sačinjavaju jedan homogen, kompaktan, nepristupačan i otporan blok«.

U policijskim izvještajima se objašnjava, da je za širenje komunističkih ideja i slavenskog otpora kriva u znatnoj mjeri teška ekonomska situacija u Puli i cijeloj Istri, te se i o ekonomskim prilikama u tim krajevima daju mnogi podaci.

Tako nam ti dokumenti pružaju dragocjenu građu za upoznavanje političkog života u Istri za vrijeme talijanske vlasti. U njima ima važnih priznanja samih talijanskih vlasti o etničkom sastavu Istre i snazi našeg naroda, kao i o političkom djelovanju različitih stranaka i društvenih slojeva. No osim toga, iz njih se mogu vidjeti i metode, kojima su se vlasti služile za suzbijanje »subverzivnog pokreta« i za talijanizaciju Istre. Tu se već prvih dana okupacije govori o potrebi interniranja bivših austrijskih vojnika, zarobljenih u Rusiji, koji su se vratili kući, jer se svi oni smatraju sumnjivima zbog »boljševičke propagande«, o hapšenjima i zatvaranjima radnika i o prvim akcijama fašističkih »squadrista«, koje su vlasti isprva samo tolerirale, ali kasnije i otvoreno pomagale, i to još prije uspona fašizma na vlast. Među metodama, koje je fašizam upotrebljavao kad je već bio na vlasti, značajna je bila politika, koja je išla za iseljavanjem Hrvata u Argentinu, kako bi se selo »oslobodilo od nepoželjnih elemenata.« Iz dokumenata se vidi, kako su vlasti na tome radile i kakav su uspjeh u tome imale.

V. Bratulić je popratio te dokumente kraćim predgovorom, u kojem je istakao njihovu važnost i napose ukazao na neke probleme, koji dodiruju: etnički sastav Istre, političke prilike i osobito radnički pokret, kao i neka druga pitanja.

Objavljivanje ovog izbora dokumenata treba pozdraviti, jer se tako čini pristupačnijom dosad nepoznata građa iz arhiva talijanskih vlasti i sudova u Istri, utoliko više, što se radi o izboru, koji nije propagandističkog karaktera. Tu je doduše iznijeta samo građa za period od dolaska talijanske vojske u Istru do kraja 1930, ali u idućem svesku »Vjesnika Državnog arhiva u Rijeci« bit će objavljen i drugi dio, od 1931 do 1945, a sam autor najavljuje, da će nastaviti s obradom i objavljivanjem građe i da će u daljim zbirkama obuhvatiti dokumente, koji se odnose na socijalni,

politički, ekonomski i kulturni život. Kad se taj velik posao završi, bit će popunjena velika praznina, i naša historiografija raspolagat će iscrpnijom i svestranijom građom o životu našeg naroda pod talijanskom vladavinom.

D. Š.

VÁCLAV ŽÁČEK, ČESKO—POLSKÁ REVOLUČNÍ SPOLUPRÁCE
V ŠEDESÁTÝCH LETECH XIX. STOLETÍ. ČESKO—POLSKÝ SBORNÍK
VĚDECKÝCH PRACÍ, PRAG 1955, STR. 430—507.

Autor obrađuje svoju temu u osam poglavlja (na 70 str.): Evropska i poljska emigracija u pedesetim godinama; počeci češkog sudjelovanja u međunarodnoj revolucionarnoj emigraciji; prva očitovanja suradnje s poljskom emigracijom; u zajednici pod revolucionarnim stijegom Garibaldijske; publicistička borba iz emigracije protiv Austrije; odjek Fričeve polonofilske djelatnosti u domovini u vrijeme poljskog ustanka g. 1863; priprema zajedničke revolucionarne borbe protiv Austrije g. 1864. Pritom daje nove i naročito za nas zanimljive podatke o Kvaternikovoj emigraciji (1864) i također ponešto o utjecaju Kvaternika na češkog revolucionara Josefa Václava Friča.

Frič je do marta 1864, kad je Kvaternika povezao s poljskim pokretom, stekao već znatnih emigrantskih iskustava, veza i zasluga. Otišavši iz Austrije 1859, doskora je došao u doticaj s uglednim emigrantima različitih narodnosti u Londonu i Parizu s Poljakom Mieroslawskim, Mađarima Telekyjem i Kossuthom, Rusima Hercenom i Bakuninom. Prije i poslije rata u Italiji 1859 Kossuth je htio, da Frič pođe kao njegov izaslanik u Beograd, do čega nije došlo, a inače to dobro ilustrira njegovo nastojanje, da se zaobilaznim putem, t. j. preko Srbije, nekako stavi u vezu i s Hrvatima, o čemu je sâm dovoljno i značajno pisao u svojim »Spisima iz emigracije«. Uz publicistički rad za domaće novine, Frič je (u veljači 1861) pisao i za list princa Napoleona »Opinion nationale«, što je kasnije veoma želio i Kvaternik, ali nije u tome uspio. Pišući o tom svome radu u domovinu, Frič je napomenuo i to, da su »Hrvati poslali deputaciju Garib(aldiju), t. j. našem komitetu« (str. 446). To se po svojoj prilici odnosi na hrvatske vojnike u ugarskoj legiji u Italiji. To se može zaključiti iz, po prilici istodobnog, Fričova dopisa u domovinu, gdje on kaže, da mora u Genovu, da bi izmirio Mađare s Poljacima i Hrvatima. Žáček misli, da se tu više radilo o Hrvatima, jer da Mađari nisu s Poljacima imali državopravnih raspra. Međutim, moglo se i Hrvatima i Poljacima (i Česima) raditi o slavenskoj ili međunarodnoj legiji, budući da su svi emigranti, odnosno dezerteri, od reda stajali u Italiji pod ugarskom zastavom, pa će se i Česi žaliti na to (1865; str. 487). U Italiji se u više navrata govorilo i o slavenskoj i o međunarodnoj legiji, ali one nisu nikad ostvarene kao trajna ustanova, nalik na ugarsku legiju, tako da su i Fričovi i Kvaternikovi napori u tom smislu bili jednako uzaludni. Inače, Fričova nastojanja oko toga mogu dobro poslužiti za usporedbu s Kvaternikovim nastojanjem, ma da im situacija nije bila jednaka. Ne samo zbog duljeg i neprekidnog Fričovog boravka u inozemstvu, nego i zato što je Frič nastojao organizirati češke borce naročito za pomoć Poljskoj (1863), dok je stvaranje hrvatske legije u Italiji, na neki način, bilo diktirano neposrednim susjedstvom Hrvatske i Italije, tako da Kvaternik nikad nije ni pomišljao na hrvatske dobrovoljce za poljski ustanak.

Frič je 1861 izdavao u Zenevi, ma da ne pod svojim imenom, mjesečnik »Čech« — »slobodni glas Češke« — brigom češkog slagara Jana Květona, praškog revolucionara iz 1848, koji će 1864 štampati i Kvaternikove proklamacije. Prije toga Frič je, ma da uvjereni demokrat, dospio u vezu i s aristokratskim taborom poljske emigracije, pa je predstavljen knezu Adamu Czartoryskom; za taj krug izradio je dva memoranduma, o Austriji i o 1848/9, koji nisu pronađeni. Fričova agitacija u inozemstvu posve je priredila određeni krug ljudi, njegovih istomišljenika u Češkoj, za događaje 1863/4, t. j. doba poljskog ustanka, pa Žáček iznosi, koji su bili i šta su radili ti ljudi za poljsku i češku stvar, predstavljajući teoretski i praktično protutežu konzervativnom Riegeru: češki dobrovoljci su aktivno sudjelovali u poljskim borbama, a češki patrioti pomagali poljskim borcima, agentima i vođama u bijegu iz austrijskih zatvora. Prikazujući odnos među poljskim strankama — koji njihovim

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XI—XII.

1958—1959.

Redakcioni odbor:

OLEG MANDIĆ
JAKŠA RAVLIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje završeno početkom mjeseca jula 1960.